

ترقیمه‌ها و مهرها و عرض‌دیده‌ها

ترقیمه‌ی، مهرین، عرض دیدی (سمینار ۲۸ - ۳۰ ستمبر ۱۹۹۴ء کی مقالات اور روداد).
پٹنہ: خدابخش اور پبل پبلک لائبریری، ۱۹۹۸، ۳۵۳ + ۲۰۰ ص.

ترقیمه‌ها، و مهرها و عرض‌دیده‌ها عنوان مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات به زبان‌های اردو و انگلیسی در سمیناری است که تحت همین عنوان به همت کتابخانه خدابخش پتنه (هند) و در رأس آن ریاست کتابخانه، دکتر عابد رضا بیدار، از ۲۸ تا ۳۰ سپتامبر ۱۹۹۴م، ۱۳۷۳ ش. برگزار شد. این مجموعه را کتابخانه مذکور در سال ۱۹۹۸م (۱۳۷۷ شمسی) منتشر ساخت. از آنجا که ترقیمه (انجامه) در شناخت نسخه‌های خطی نقش بسیار مهمی دارد و مهرها و عرض‌دیده‌ها و یادداشت‌های دیگری که در نسخه‌های خطی ثبت شده اطلاعات مهم و گوناگونی را در اختیار می‌گذارد و برای پژوهشگران و محققانی که با نسخه‌های خطی سروکار دارند این کتاب در اینجا مورد بررسی قرار می‌گیرد و مطالب آن که مجموعاً بیش از پانصد و پنجاه صفحه دارد تلخیص و ترجمه می‌گردد. البته ناگفته نماند که نسخه‌شناسان و محققان هند درباره این اصطلاحات تعریف‌هایی را بیان کرده‌اند که عیناً ترجمه شده است تا نظر و آرای آنها در اختیار خوانندگان گرامی قرار گیرد.

متأسفانه در این سمینار به تاریخچه کاربرد این اصطلاح نپرداخته‌اند و فقط یکی از سخنرانان به اینکه این اصطلاح از حدود پنجاه شصت سال پیش مورد استفاده قرار گرفته اشاره کرده است. در این سمینار در بخش مباحثه درباره مقالات و سخنرانی‌های نیز نتیجه‌ای در این باره حاصل نمی‌گردد. ولی نظر اکثریت بر این بوده است که چون این اصطلاح رواج یافته دیگر

نیازی به تغییر آن نیست، مگر اینکه اهل ایران اصطلاحی دیگر را تعیین کنند. نکته قابل توجه این است که هیچ کدام از دانشوران هند ذکری از اصطلاح "انجامه" نکرده و تنها ترقیمه و اختتام و خاتمه و امثال آن را ذکر نموده‌اند.

● مقالات به زبان اردو

تعدادی عرض‌دیده مهم و تعدادی مهر و ترقیمه

پروفیسور سید امیر حسین عابدی

آقای دکتر عابدی با تأکید بر اهمیت نسخه‌های خطی، حتی پس از چاپ‌های متعدد آنها، اشاره می‌کند که شادروان محمد تقی مدرس رضوی دیوان انوری را در دو جلد تصحیح و به چاپ رسانده‌اند، ولی چون از نسخه‌های خطی موجود در هند استفاده نکرده است بسیاری از اشعار او به چاپ نرسیده است. وی مقاله‌ای مفصل تحت عنوان «سه نسخه خطی پرارزش دیوان انوری» نوشته و اشعار تازه کشف شده انوری را اضافه کرده است (نک. به مجموعه سخنرانی‌های نخستین سمینار یوستگی‌های فرهنگی ایران و شبه قاره، جلد اول، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۹۳م). و همچنین سه نسخه نفیس زیر را نیز معرفی می‌کند و می‌گوید:

یک نسخه خطی مطلا و مذهب دیوان انوری در موزه ملی دهلی نواست... کاتب در پایان می‌نویسد:

«در محلی که حضرت نواب نامداری، مملکت مداری، خورشید اشتھاری،

ولی النعمی ام، محمد قلی قطبشاه... در منزل آهن پوش نزول فرمودند و بنده نیز در ملازمت بودم، حسب فرموده دیوان حکیم انوری را در پای درخت چنار آهن پوش در قید کتابت در آورد - کتبه العبد المذنب محمد الکاتب».

در آغاز نسخه این عبارت آمده است: «میر سید محمد شاه المعروف به سید آقا میر بتاریخ ۴ شهر رجب المرجب، محمد عالم».

در این نسخه ابیاتی به فارسی و هندی نیز نوشته شده.

نسخه دوم نیز در موزه ملی دهلی نو نگهداری می‌شود که در پایان آن کاتب نوشته است:

«تم... صفر... ۱۰۳۵ علی ید الفقیر... ابن نجم محمود خطیب منصور».

علاوه بر این مهرهایی نیز ثبت شده که نمی‌توان آنها را به درستی خواند.

نسخه سوم در مؤسسه شرقی کاما در بمبئی است. این نسخه مطلا و مذهب مقدمه‌ای نیز دارد که در آن تدوین کننده می‌نویسد:

«مهمترین شغلی که اصحاب نطق و درایت بدان نازند... حمد خداوند است... چون چنین نظمی را دیدم، پراگندگی بر آن راه یافته... لازم شناختم آن ترتیبی ساختن».

سپس کاتب در پایان نسخه می‌نویسد:

«تمت کلیات انوری بید الفقیر ۹۸۹...
[کذا] قاضی وجیه الدین قریشی».

نسخه‌های بی‌شمار خطی و چاپی از تذکره الاولیاء یافت می‌شود و آقای دکتر استعلامی تذکره الاولیاء را با زحمات فراوان تصحیح کرده‌اند، اما از نسخه‌های هند استفاده نکرده‌اند. من در موزه ملی دهلی نو قدیم‌ترین نسخه آن را پیدا کرده‌ام که در قونیه نوشته شده و در پایان آن آمده است:

«تمت الکتاب... فی اوایل شهر محرم الحرام ثلث عشر و ستمایه... کتبه بنده العبد الراجی بر حمة ربه الکریم ابراهیم بن محمد بن الحاج حامد الخطیب بمدينة القونیه المحروسه...».

سپس در آخرین صفحه چنین آمده است:

«برسم مطالعه الحضرة الامیر المعظم

العالم العادل المؤید المنصور المظفر
قامع المتمرعون الغربا...»
علاوه بر این در صفحه اول تاریخ ها و
مهر های زیر آمده است:

«۱۷ ذی قعدة ۱۱۳۶ [۱۷۲۵] عرض دیده
شد در مستقر الملک اکبر آباد "پانزدهم
رجب المرجب ۱۱۱۸ در ملک غازی در
آمده "قیمت ۵۳ رویه نصف ۲۷ رویه
لمهر عبدالله"»

در صفحه آخر این مهرها و عبارات ها
وجود دارد:

لمهر [۱۱۰۰ بنده حسین، ۱۱۰۰ میر زاهد
منشی] «بتاریخ غره شهر محرم الحرام
۱۰۹۹ در اورنگ آباد از پیش لعل بیگ
سوداگر کتاب فروش بمعرفت
عبداللطیف ابتیاع نموده شد، سبع و
عشرین رویه، سبع و عشرین»
شادروان سعید نفیسی سال تألیف این
تذکره را ۶۱۷ هجری نوشته اند در حالی که
در نسخه قونیه به صراحت ۶۱۳ آمده است
که ممکن است سال کتابت باشد.

در این موزه قدیم ترین نسخه خطی
موجود از ضیاء الدین برنی است که آن را
برای پادشاه وقت تهیه کرده بوده و روی
آن نوشته شده است: «پیش شدنی به سلطان
فیروز شاه تغلق ۷۵۸ هـ. سپس آقای دکتر
عابدی به بیاضی مهم در این موزه اشاره
می کنند که آن را ملا میر علی کتابت کرده
بود و دارای پنجاه ورق مطلا و مذهب بود.
این بیاض به شاه طهماسب تقدیم شده بود
و به نظر می رسد وقتی همایون به ایران رفت
شاه طهماسب آن را به او هدیه کرد. روی
آن مهر حمیده بانو بیگم یعنی همسر همایون
نیز دیده می شود و این عبارت از آن است:
«بخط ملا میر علی پنجاه دو فرد، با
تصاویر سلطان محمد، بحضرت سلطان
طهماسب مدظله تقدیم شده است.»
همچنین «در این موزه نسخه خطی
تفسیر سوره یوسف از جامی موجود
است که آن را مهربانو بیگم، خواهر
کوچک بابر شاه، کتابت کرده بود و خود
جامی نیز در آن اصلاحاتی کرده است.

دکتر عابدی به نسخه های خطی مثوی
دیول رانی خضر خان امیر خسرو دهلوی و
ریاضیات عمر خیام این موزه اشاره می کند و
از نسخه خطی اکبر نامه (در کتابخانه دانشگاه
کلکته) که فرزند ابوالفضل کتابت کرده بود
نام می برد که عبارت تتمه آن چنین است:

«اکبر نامه بخط شیخ محمد غیاث ابن
شیخ ابوالفضل بتاریخ هژدهم ماه
شعبان المعظم ۱۳ از جلوس، علی بد فقیر
شیخ محمد غیاث ابن شیخ ابوالفضل
التاسی المولد عرف افادت مندخان».

در کتابخانه عمومی پتیاله بیاضی است
که زمانی در کتابخانه عبدالرحیم خانخانان
بود. در پایان این عبارت آمده است:

«تم الکتاب... علی... ید همام المنشی
المرشدی فی سنه تسع و اربعین و ثمانمائه
الهجریه النبویه».

مهر های عبدالرحیم خانخانان و
عمادخان و تاریخ زیر دیده می شود که
نشان می دهد پادشاهان و امیران مختلف آن
را مطالعه کرده و از نظر آنان گذشته بود:

«۱۴ شهر صفر ۱۰۶۹، جمادی الثانی سنه
۲۹، ۲۶ رجب سنه ۱۰۶۹ عرض دیده شد»
نوشته های زیر نیز موجود است:

«الله اکبر. در تاریخ سنه هزار و نود و
سه که در احمد آباد بود، بعضی از
خدمتکاران را بجهت ابتیاع اسباب به
گوده فرستاده بود. از گوده... بطریق
پیش کش این کتاب را فرستاده بود و
استدعائی که نموده بود موافق اراده اش
به انجام رسید. حرره عبدالرحیم بن
محمد بیرم عفی عنه».

«الله اکبر. در وقتی که جهانگیر پادشاه
این غریب را بخدمت دکن همراه
شاهزاده پرویز فرستاد، متن این کلیات
نواب خانخانان به برخوردار عبدالرحمن
الملقب به بخان عالم فرستاد».

«الله اکبر. مجموعه مشتمل بر هشت
نسخه مطابق تفصیل صدر بخط
خانخانان متن خطایی، و غیره، حاشیه
سفید داغدار آن رسیده با اکثر جا کرم
خورده و خط سوخته است - سرلوح

و جدول طلائی رنگ اند. این متن و حاشیه
بخط همام منشی است. جلد سخنان سرخ
کج و ترنج گلنار، مهری زده فرسوده
مستعمل یعنی احوال خان عالم. بتاریخ
۷ صفر سنه ۲۴ از وجوه عین تحویل منصور
شد. حال شب... محمد جانی مشرف».

یک نسخه خطی دیگر کتابخانه همین
خانخانان تعبیر الرویا است که اکنون در
کتابخانه مرکزی حیدرآباد نگهداری
می شود. در آغاز نسخه نوشته است:

«الله اکبر جل جلاله جل شانہ این کتاب
مستطاب از کتابخانه والدی مغفوری
خانخانان بیرم خان است، از عطیات سلطان
المعظم شاهنشاه جلال الدین اکبر سنه ۲۴
جلوس والا. العبد الحقیر عبدالرحیم».

در همین کتابخانه نسخه خطی بیاضی
مهم یا مجمع الاشعار است که در ۹۹۱ هـ /
۱۵۸۳ م. در بخارا کتابت شده و فیضی در همین
نسخه اضافاتی نموده است. حکیم سید
محب حسین در آغاز این نسخه نوشته است:
«قصائد و غزلیات جمع کرده ابوالفیض
فیضی بخط خود و بعض نوشته دیگر
بخط میر حسین کاتب در شهر فاخره
بخارا سنه ۹۸۲».

و نیز در پشت برگ ۲۷ نوشته است:
«تحریر یافت در بلده فاخره بخارا
بتاریخ غره ماه محرم الحرام ۹۸۲ هـ. وقت
گل سرخ در روضه منوره حضرت قطب
الاقطاب خواجه نقشبند».

در صفحه ای در پایان نسخه ایباتی دیده
می شود که در انتهای آن این عبارت آمده است:
«بواسطه ضیق وقت تمام نوشته شد.
قائله و کاتبه ابوالفیض فیضی سنه ۹۹۱» در
کتابخانه شخصی سید محمد علی غلام
علی انعام دار در انکلیشور نسخه خطی
تقویم البیدان تألیف یحیی ابن عیسی
نگهداری می شود که آن را محمد بن
عبدالجبار الوردیقی در ۵۵۸/۱۱۹۲ م،
کتابت کرده و مهر های حکیم روح الله
و روح الله ثانی و همچنین محمد بن حسن
المصری الحکیم و ابوالفتح فتح الله ثبت
شده و در پایان این عبارت آمده است:

«الفقیر الحقیق ابوالمکارم الحسینی فی محروسه بندر سورت بن... محمد شریف فی ذی الحجہ ۱۰۴۵».

از بسیاری از خاتمه‌ها و تمه‌ها جزئیات تاریخی به دست می‌آید. مانند نسخه اعجاز خسروی امیر خسرو دهلوی در کتابخانه مسجد جامع بمبئی به شماره ۲۳/۳۲۶ که می‌تواند گوشه‌هایی از تاریخ هند را روشن کند. کاتب در تمه آن نوشته است:

«نوید این بیاض... المسمی باعجاز خسروی فی التاریخ یازدهم شهر محرم الحرام سنه سی و دو از جلوس پادشاه... بدست فقیر عبدالقادر... و پادشاه دین پناه عالمگیر از تسخیر حیدرآباد و بیجاپور فراغ حاصل نموده رایات عالیات در بیجاپور اقامت داشت».

در همین کتابخانه یک نسخه خطی بسیار زیبا و مطلا و مذهب دیوان طوسی موجود است که در پایان آن چنین آمده است:

«در کتابخانه عامرة سلطان محمد قطبشاه در دارالسلطنت حیدرآباد بخط حسن بن عبدالحسین برادرزاده مولانا بیگس، بیست و هفتم ربیع الاول ۱۰۲۴ هـ».

پس از این به مرقعی اشاره می‌شود که داراشکوه به همسرش هدیه کرده بود و در آغاز آن نوشته است:

«این مرقع خاص بانیس خاص و همدم همراز باختصاص نادره بانویگم داده شد. محمد داراشکوه ابن شاه جهان پادشاه غازی ۱۰۵۶ هـ».

در پایان این مقاله به نسخه‌های خطی دیوان ظهوری و بیاض واله داغستانی که مقالات پروفیسور عابدی درباره آنها به چاپ رسیده است اشاره می‌شود و از صفحه ۲۰ تا ۴۲ عکس نسخه‌های خطی مذکور ارائه گردیده است.

***

مُهرها، ترقیمه‌ها، عرض دیده‌ها و یادداشت‌ها

دکتر ضیاءالدین دیسانی

وی در آغاز درباره مهرها، ترقیمه‌ها، عرض دیده‌ها و یادداشت‌ها چنین اظهار نظر کرده است:

«در نسخه‌شناسی این اصطلاحات رایج است، اما شامل کردن اصطلاح دیگری در سودمندی آن اضافه می‌کند و آن عبارت است از نوشته یا یادداشت مالک یا خواننده آن نسخه در صفحه اوک یا صفحه‌ای دیگر از آن نسخه خطی... نکته قابل توجه دیگر این است که ترقیمه برعکس مهرها عرض دیده‌ها و یادداشت‌ها جزئی از نسخه خطی است.»

مُهرها: در این بخش به قدمت استفاده از مهرها اشاره کرده نوشته‌اند که در مهرها سال نیز ذکر می‌شد و مقامات پس از ترفیع مقام و درجه خود مهر را عوض می‌کردند. مهرها در تعیین سال کتابت نسخه کمک می‌کنند. وی درباره عبارت‌های مهرها در زمان پادشاهان مختلف هند بحث نسبتاً مفصلی ارائه می‌کند و انواع عبارت‌های منثور و منظوم را ذکر می‌کند و یادآور می‌شود که عبارت‌های برخی مهرها شغل و پیشه صاحب مهر را نیز بیان می‌کند و در بعضی از مهرها قسمت‌هایی از آیات قرآنی یا جمله‌های عربی دیده می‌شود.

نوعی مهر که «مهر عدم تبدیل» نامیده شده و در عبارت آن این کلمات ذکر شده است: «مهر عدم تبدیل عبدالرحیم خان» (فهرست نویسن سال را ذکر نکرده است) یا «مهر عدم تبدیل همت خان عالمگیری ۱۰۸۳-۱۵».

اطلاعات درستی در مورد هدف این نوع مهرها در دست نیست. مهرشناسان در این مورد چیزی نمی‌گویند که این مهرها در چه مواقعی استفاده می‌شد. در مورد خط مهرها هم نوشته‌اند که مهرهای هند پیش از مغول‌ها به خط نسخ و ثلث بود و مهرهای عهد مغول‌ها به خط نستعلیق است و البته بعضی‌ها به طور استثنایی به خط نسخ نیز ثبت شده است. در پایان این بخش آمده که خواندن مهرها نیز کار آسانی نیست، چون به دلیل طولانی بودن عبارت‌ها حروف را مانند طغرامی نوشتند.

ترقیمه‌ها: آقای دکتر دیسانی در این بخش با اشاره به مقاله مفصل آقای دکتر

محمد انصارالله درباره ترقیمه چند نکته آن را مورد نقد قرار داده‌اند و در معنی ترقیمه با ایشان هم عقیده نبوده و نوشته‌اند که: «این کلمه مؤنث واژه ترقیم است و ترقیم اسم مصدر رقم و معنی اصلی آن در لغت نوشتن و رقم کردن نیست. معنی اش رنگ برنگ ساختن و مزین کردن و کشیدن خط و غیره است.» نسخ معمولاً در پایان متن به پایان رسیدن کتابت را در یک یا بیش از یک کلمه یا جمله گزارش می‌کردند و بعضی اوقات مثل ملاعلی قاری و مولانا عبدالرحمن جامی و غیره نام مؤلف و تاریخ و گاهی محل تألیف را نیز می‌نوشتند و به خاطر اینکه اشتباه نشود شکل هندسی سه گوش وارونه یا خط‌های جدولی می‌کشیدند. بعدها کشیدن این خط‌ها لزوم خود را از دست داد و ترقیمه در همان زمینه شکل مثلث وارونه نوشته می‌شد که بعداً از آن هم صرف نظر کردند. برای واژه Colophon اصطلاح ترقیمه را مناسب دانسته است. آقای انصارالله ترقیمه را به پنج نوع تقسیم کرده‌اند و انواع مختلف ترقیمه‌ها و مثال‌های آن را مورد بررسی قرار داده و بر این امر تأکید کرده‌اند که در تشخیص ترقیمه باید دقت شود و گرنه امکان دارد نتیجه‌گیری اشتباه باشد و سپس مثال‌هایی را ذکر کرده‌اند و از آن جمله است: «... درباره یک ترقیمه نسخه خطی دیوان حافظ کتابخانه خدا بخش در جلد دوم فهرست نسخه‌های خطی فارسی به شماره ۱۵۵ جزئیات داده شده در این نسخه ترقیمه وجود ندارد اما در پایان متن این رباعی مرقوم است:

مقبول خواص و مشهور انام

خوش لهجه و موزون حرکت ناز تمام

در خطبه شیراز تمام است تمام

زور آوری محمد حافظ نام

اگویا آغاز مصراع سوم به جای «در

خطبه» «در خطبه» درست باشد و کاتب مقاله اشتباه کرده باشد.»

فهرست نویسن آن را ترقیمه قرار داده و نتیجه‌گیری کرده است که کتابت این دیوان

در شیراز انجام یافته است. بدیهی است که ایشان درباره نام کاتب یا سال کتابت چیزی نگفته‌اند. و ابدأ بحث در این نیست که آیا این نسخه در شیراز نوشته شده یا خیر. حقیقت امر فقط این است که این رباعی را کسی یا - اگر خط رباعی با خط متن یکی باشد - خود کاتب در مدح خواجه حافظ شیرازی نوشته است و به گمان خود به خاطر تقدیم ارادت خود به خواجه و نشان دادن قدرت و توان طبع خود نوشته است، اما به خاطر توجه ندادن به این امر خوانندگان این پندار نادرست را خواهند داشت که این نسخه در شیراز کتابت شده است.

ایشان نمونه‌های ترقیمه‌هایی را نیز داده‌اند که در آن کاتب از چهار پنج پشت تا نه پشت نام اجداد خود را ذکر می‌کند.

عرض دیده‌ها: سوّمین موضوع کنفرانس عرض دیده‌هاست. گوش‌هایمان به این کلمه ناآشناست و ما معنی و مفهوم درست آن را نیز نمی‌دانیم... معنی عرض دیده است یادداشت تقدیم نسخه خطی برای معاینه و بازرسی. معنی عرض کردن تقدیم کردن برای ملاحظه است. برخی از دوستان در اینجا با این معنی مخالفت کرده‌اند، اما به نظر ناقابل این جانب معنی اش همین است. شیخ عبدالعزیز، مؤلف رساله «کتابخانه‌های سلطنتی مغول‌ها» نیز در صفحه چهار کتاب انگلیسی خود (لاهور، ۱۹۶۷م.) معنی عرض دیده را یادداشت ملاحظه کردن نسخه خطی دانسته است. وی نیز درباره عرض دیده چیزی غیر از معنی آن نوشته است. یکی از دلایل محکم این معنی این است که روی برخی نسخه‌های خطی با «عرض دیده» یا به جای آن جمله «ملاحظه شد» به کار رفته است و در یادداشت ملاحظه کردن برای پادشاه به خاطر احترام جمله «عرض دیده» انتخاب شده است.

آقای دکتر دیسائی در ادامه بحث به داروغه یا کتابدار کتابخانه می‌پردازد و نام عده‌ای از آنان را ذکر نموده است. در پایان بر اهمیت عرض دیده‌ها تأکید کرده می‌نویسد: «اهمیت عرض دیده‌ها را نمی‌توان

نادیده گرفت. این نوعی یادداشت است که کارکرد کتابخانه سلطنتی را تا حد زیاد روشن می‌کند. بنابراین تدوین‌کننده فهرست کتابخانه باید در صورت وجود نسخه‌های خطی کتابخانه‌های سلطنتی در کتابخانه‌اش حتماً تمام جزئیات از جمله عرض دیده‌های آنها را در فهرست خود درج کند.

یادداشت‌ها: مقصود نوشته‌هایی است که به عنوان نوعی یادداشت در برگ اول، برگ آخر یا برگ‌های وسط یا روی برگ‌های سفیدی که در نسخه موجود است نوشته شده است. نمی‌دانم چرا این موضوع مهم را که با مهرها رابطه عمیقی دارد در موضوعات سمینار لحاظ نکرده‌اند... تا جایی که من اطلاع دارم برای آنها اصطلاح خاصی در زبان انگلیسی وجود ندارد و همچنین در زبان اردو. معمولاً در انگلیسی برای آن واژه endorsement مورد استفاده قرار می‌گیرد که معنی لغوی آن نوشته دستورالعمل‌ها و امضای روی قرارداد یا سندی است.

یادداشت‌های نسخه‌های خطی بر چند نوع است. یکی آن است که در آن مالکیت آن نسخه خطی را اعلام می‌کند و با ثبت مهر خود آن نوشته را تأیید و تصدیق می‌کند. گاهی او فقط یک کلمه «مالکه» یا گاهی «مالک این فلان بن فلان است» می‌نویسد و زیر آن مهر خود را ثبت می‌کند. کاتب اگر برای خودش نوشته باشد «کاتبه و مالکه» (کاتب و مالک آن فلان...) نوشته تملک خود را اعلان می‌دارد. گاهی هم در صفحه عنوان «مالکه بالرقم» می‌نویسد و مالکیت خود را اعلام می‌کند. همچنین نوشته‌های متعدد «مالکه بالشراء الصحیح الشرعی» دیده می‌شود. در این یادداشت‌های خرید و فروش، اطلاعاتی راجع به محل خرید و قیمت و اوضاع و احوالی که در آن خریداری شده و غیره نیز به دست می‌آید. دکتر دیسائی به این موضوع به طور مفصل می‌پردازد و مثال‌های متعددی را در مورد اطلاعات گوناگون از جمله یادداشت‌های مربوط به هبه کردن و

یادداشت‌های کتابت و قرانت و مقابله و حتی قطعه‌های تاریخ تولد و درگذشت و نسخه‌های پزشکی و امثال آن را ذکر کرده‌اند که بسیار سودمند است.

***

مهرها و ترقیمه‌ها و نوشته‌های متفرقه

دکتر محمد انصاری

بخش اردوی دانشگاه اسلامی علی‌گره
مهرها: دکتر انصاری نخست بحث مفصلی را درباره مهرها (از ص ۸۳ تا ۹۷) و اینکه مهر چیست و مهرها چه فوایدی دارند ارائه می‌کند و می‌نویسد که مهرها به شکل‌های مثلث، مربع، مستطیل، مدور و بیضوی دیده می‌شود. قدیمی‌ترین مهری که ذکر شده «مهر سلیمانی» است و می‌گویند که روی آن «نقش اسم اعظم» کنده بودند و از برکت آن اجنه هم مسخر شده بودند... مهرها هم منثور است و هم منظوم گاهی نام است و گاهی نام با القاب و عناوین و غیره و گاهی عبارتی هم به دنبال دارد.

وی مهرها را به مهرهای شخصی و مهرهای شاهی و مهرهای اداری و مهرهای مبهم تقسیم می‌کند و هر کدام از این انواع را مورد بحث قرار می‌دهد و نمونه‌های آن را ذکر می‌نماید. در صفحه ۹۰ در جدولی آمار مهرهایی را که در فهرست‌های گنجینه آذ و حیب گنج (نظم فارسی) و حیب گنج (اسلامیات و غیره) و جلد‌های یک تاشش موزه سالار جنگ ذکر شده می‌دهد و نتیجه‌گیری می‌کند که بیش از یک سوم مهرها دارای تاریخ نیستند.

ترقیمه: ترقیمه به معنی نوشته و رقم کردن مورد استفاده قرار می‌گیرد. اگر درباره آنچه که کسی نوشته است همان شخص در همان جا چیزی بنویسد، در اصطلاح «ترقیمه» خوانده می‌شود. به عبارت دیگر کاتب پس از نوشتن کامل کتابی یا نوشته‌ای، جمله‌ای یا عبارتی را به نثر یا نظم درباره آن نوشته‌ای به عنوان یادبود و یادداشت یا اطلاع می‌نویسد که همان «ترقیمه» نامیده می‌شود و فرقی نمی‌کند که کاتب کتاب یا مسوده پیش نویس فقط ناقل یا مؤلف آن باشد.

آقای دکتر انصارالله با اشاره به اینکه ترقیمه ممکن است یک کلمه باشد مثل "تمت یادو کلمه مانند تمام شد" و "ختم شد" و "انجام یافت" و "باتمام رسید" و معمولاً "تمت تمام شد" یا جمله‌ای از این نوع رواج دارد می نویسد: برای آن کلمات ترقیمه که اختتام یا تمام متن را نشان می دهد کلمه «خاتمه» (Colophon) نیز مورد استفاده قرار گرفته است، لذا تصریح این امر لازم است که ترقیمه و خاتمه مترادف یکدیگر نیستند و چنانکه ذکر شد ترقیمه اصطلاحی است وسیع المعنی و خاتمه و تتمه قسمتی یا جزئی از آن تلقی می شود.

وی سپس مطالب ترقیمه را بیان می کند و یادآور می گردد که اگر نوشته‌ای متصل به خاتمه و متن به خط کاتب اصلی نباشد آن را نباید جزو ترقیمه دانست و سپس نمونه‌های مختلف ترقیمه و انواع آن را با شواهد فارسی و اردو می آورد و این نکته جالب را متذکر می گردد که کاتبان در نسخه‌های خطی فارسی و اردو ترقیمه‌هایی به زبان‌های دیگر غیر از فارسی و اردو نوشته‌اند و گاهی در کتاب‌های اردو ترقیمه‌های عربی و فارسی و یا زبان هندی آمیخته با سانسکریت نگاشته‌اند.

وی ترقیمه‌ها را به ترقیمه‌های مفرد و ترقیمه‌های مرکب تقسیم می کند و نمونه‌های بسیاری را از عربی و فارسی و اردو نقل می کند. در پایان این مقاله حواشی و منابع ذکر گردیده است.

عرض دیده و غیره: این قسمت را تحت ۸ عنوان مورد بحث قرار داده‌اند که عبارت‌اند از:

(۱) **عرض دیده:** در این قسمت، عرض دیده‌های مختلف را نقل می کند و می نویسد که «... عرض دیده» رانه تنها متوسلین به پادشاه بلکه خود پادشاهان نیز می نوشتند و به گمان قوی این ترکیب در زمان پادشاهان متقدم مغولی ساخته شده است.

(۲) **تحویل نامه:** این از اصطلاحات رایج است و مقصود از آن جمله یا عبارتی است که معلوم می گرداند که چیزی یا کتابی از یک مالک به تحویل مالک دیگری رفته است. یک مثال خوب «تحویل نامه»

این نوشته یک نسخه خطی دیوان حافظ است:

«الله اکبر... یکم آذر سنه داخل کتابخانه این نیازمند درگاه الهی شد، در دارالخلافه آگره دره، نورالدین جهانگیر سنه ۱۰۱۴ هـ. ابن اکبر پادشاه در کتابخانه پدرم از عمومی من حکیم میرزاسید».

(۳) **معرفی نامه:** مقصود از معرفی نامه، واژه‌ها و جمله‌ها و عبارتی است که مالک، خواننده آن یا کسی دیگر بر روی نسخه خطی یا چاپی به جهت معرفی آن می نویسد.

(۴) **هدایت نامه** دستورالعمل یا راهنمودا: گاهی در آغاز کتاب راهنموده‌هایی برای خواننده نوشته می شود، مثلاً در صفحه عنوان گوهر شهاوز نوشته شده است:

«این کتاب برای شیعه است. اهل سنت هرگز هرگز این کتاب را نه بیند».

(۵) **تملیک نامه:** برای اظهار مالکیت نیز جمله‌هایی در آغاز یا پایان کتاب نوشته می شود.

(۶) **پیشکش یا عرضداشت:** اگر کتابی برای به دست آوردن تقرب امیری یا مقامی عالی مرتبت تقدیم می شود، عبارتی که بدین مناسبت نوشته می شود هم جالب است و هم سودمند.

از این نوع است نوشته زیر از شیخ علی حزین بر دیوان حزین:

«بسم الله خیر الاسماء این منتخب دیوان به عنوان یادگاری در خدمت سلاسه الاعظم الاکابر مجدالآخر و اشرف والفخر والبهاء بقیه اسلافه الکریم میرزا امام قلی الحسنی الحسینی المخاطب به عمادالدین خان دام افضاله، پیشکش نموده شد. امید که وسیله یادآوری شود. حرره الفقیر الی الله الغنی محمد المدعو به علی عفی عته بالنبی والولی فی عام ۱۱۵۱ حامدالله حق حمده».

(۷) **یادداشت‌های مربوط به مطالعه.**

(۸) **مربوط به قرض گرفتن کتاب.**

(۹) **وفات نامه یا واقعات نامه:** این نوشته‌ها نیز همانند نوشته‌های دیگر هم به نثر است و نیز به نظم.

* * *

چند نسخه خطی مهم عربی - یک معرفی (باتصریح عرض دیده‌ها، مهرها و ترقیمه‌ها)

پروفیسور عبدالباری بخش عربی دانشگاه علیگره در این مقاله پروفیسور عبدالباری چهارده نسخه خطی عربی را به طور خلاصه معرفی می کند و آغاز هر یک از نسخه‌های خطی را نقل می نماید و به عرض دیده‌ها و مهرها و ترقیمه‌های آنها اشاره می کند که عبارت‌اند از:

۱. خلاصه سیر سیند البشر، تألیف محب‌الدین احمد بن عبدالله الطبری المکی الشافعی (۶۱۵-۶۹۴ هـ).

در صفحه عنوان مهر دارد و در ترقیمه سال تکمیل آن را ۱۰۸۰ هـ. نوشته‌اند. کاتب سید بن سید یعقوب.

۲. اخبار الکرام فی اخبار مسجد الحرام، تألیف شهاب‌الدین احمد بن محمد الاسدی الشافعی (۱۰۶۶ هـ).

دارای مهر حبیب گنج در صفحه عنوان و دستخط علامه شروانی و در ترقیمه آمده است که این کتاب به دست حافظ عبدالرسول در مکه مکرمه و در تاریخ شوال ۱۱۴۳ تکمیل شد.

۳. کتاب التفهیم فی صناعة التتجیم ابوریحان بیرونی (۳۶۲ هـ).

در صفحه عنوان و در داخل آن در سه دایره مطالبی نوشته شده که خوانا نیست. در عرض دیده صفحه عنوان نوشته است که این کتاب در سال ۹۷۷ هـ. در مالکیت محمد سلیمان الرومی الحنفی بود و همچنین نام الشیخ عمر بن فرحان الطبری دیده می شود. طبق ترقیمه آن محمد بن محمد عامر در ۶۴۸ هـ. آن را کاتب کرده است. در برگ ۲ و صفحه ۲۵۸ نیز مهر مدرسه قسطنطنیه شیخ الاسلام السید فیض الله آفندی نقش شده است. (این نسخه خطی Rotograph استحصال شده از استانبول است).

۴. شرح قضیده بانث سعاده، علی بن سلطان محمد الهروی القاری.

روی صفحه اول و آخر مهر حبیب گنج دیده می شود و از ترقیمه نام کاتب به دست نمی آید.

۵. شرح قصیده بانث سعاده، الهی بخش کاندهلوی (۱۱۶۲ هـ.)

در صفحه عنوان مَهر کتابخانه حبیب گنج دیده می شود و نوشته است بقلم عزیزالدین احمد تلمیذ مفتی عنایت احمد. در ترقیمه نام کاتب عزیزالدین و سال کتابت ۱۲۷۲ هـ. آمده است.

۶. رساله الردّ علی القفال، ملا عبدالنبی النعمانی

شمس الدین محمد بن امیر حاج الحلّی آن را در ۸۷۹ هـ. نوشته است.

۷. مجموعه رسائل، شیخ عبدالاحد بن شیخ سعید خازن (م. ۱۰۰۷ هـ.)

مجموعه هفت رساله است که دو سه تا از آنها مهم است.

در صفحه عنوان فهرست رسائل آمده و دو مَهر کوچک دارد که در آن نوشته است: حاجی عبدالاحد. در ترقیمه فقط خاتمه کتاب ذکر شده.

۸. نظم الدرر و المرجان فی تلخیص سیر سید الانس و الجان، اوحدالدین میرزا خان البرکی الجالندهری، مَهری ندارد. در ترقیمه (برگ ۱۰۶) نوشته است که به دست حافظ محمد اهل الله در رجب ۱۱۷۵ هـ.

تحریر یافت. سپس دو صفحه فارسی دارد که در آن عبارت علیم الله الحسنی نیز موجود است. در صفحه آخر تاریخ تکمیل نسخه یوم یکشنبه شوال ۱۲۴۸ هـ. و نام کاتب محمد افتخارالدین بن شیخ محمد قمرالدین بن اکرم بدایونی آمده است.

۹. رساله فیض عام، الشیخ عبدالاحد بن شیخ سعید

پس از برگ آخر به فارسی نوشته است که این رساله سیدنا شیخ عبدالاحد است. در برگ آخر مَهر کوچک عبدالاحد وجود دارد.

۱۰. ثمار الاوراق و ثمرات ابن حجة الحموی (۷۶۷-۸۳۷ هـ.)

در صفحه عنوان مَهر کتابخانه حبیب گنج است و در ص ۱۲۲ مَهری است محو شده ولی مَهر حبیب گنج موجود است. در ترقیمه نوشته است که این نسخه را عمر بن مرحوم احمد آفندی در ذی الحجه ۱۲۲۵ هـ. نوشت.

۱۱. طوق الحمامه بشرح البسامه: ابن بدر بن الشلبی

در ترقیمه تصریح شده است که این نسخه به دست عمر بن مرحوم احمد آفندی المدنی در ۱۲۳۰ تکمیل گردید.

۱۲. مقالات السیوطی، السیوطی. در صفحه عنوان مَهر مولانا عبدالاحی

است و به خط خود نوشته است که این کتاب در ملکیت وی بوده و آن را مطالعه کرده است. در ص ۷۳ در ترقیمه نوشته است که این کتاب به دست بختاور لال نوشته شد در ۱۵ ربیع الاول ۱۲۸۵ هـ.

۱۳. کتاب ایجاز القلم علی شرح لایمة العجم، عبدالله بن محمد الطبری. دارای چند مَهر و در ترقیمه تألیف این

کتاب ۱۰۰۲ هجری قید شده است.

۱۴. منیة العارفین شرح زاد العاشقین، تألیف: عبداللطیف بن جمال النهروانی.

شارح: احمد بن السید رفیع الدین بن سید جلال محمدی السید احمد جعفر الحسینی الشیرازی.

آغاز، ماه حج و اختتام، ۱۹ ربیع الاول ۹۹۲ هـ.

***

بررسی کوتاه ترقیمه ها و مَهرهای چند نسخه خطی فارسی کتابخانه خدابخش

پروفسور انوار احمد

در این مقاله معرفی کوتاهی از ترقیمه ها، مَهرها و عرض دیده های تعدادی از نسخه های خطی فارسی ارائه می شود که تاکنون درباره آنها فهرست های توضیحی انتشار نیافته است. پروفسور انوار احمد پس از این مقدمه کوتاه به ذکر نسخه های فارسی و ترقیمه و مَهرهای آنها می پردازد که عبارت است از نسخه های خطی تذکره معروف مجمع الثنائس سراج الدین آرزو و مثنوی حدیقه الحقیقه سنایی و نفاحات الانس و فتوح الحرمین و دو نسخه مقصد الاقصی تألیف عزیز ابن النسفی که یکی از آنها را علاء الدین بنارسی در تاریخ «پنجم جمیع الثانی سنه یک هزار و پنجاه و سه

هجری» کتابت کرده است که مَهر «یوسف آل محمد» دارد و در نسخه دیگر مَهر عبدالله با سال ۱۲۰۹ هجری نقش بسته و کاتب در پایان چنین نوشته است: «تمت الكتاب بعون الله الوهاب بخط عبدالضعیف نحیف دولت ابن شیخ شهاب تاریخ ۱۹ شهر ذی القعدة ۱۰۲۶ هـ. هر که خواند بدعاء سلامتی بیاد آرد، نوشته بماند بخط سبیه نویسنده گردد بخاک سبیه». همچنین «در مجالس» که صفحات اوّل و آخر مَهر حافظ محمودخان دارد و بحر المعانی تألیف محمد بن نصیرالدین، مرید و خلیفه سلطان نصیرالدین چراغ دهلوی و قران السعدین امیر خسرو دهلوی و بحر الانوار شیخ پهل عطاری و خسرو و شیرین نظامی و رساله عشقیه قاضی حمیدالدین ناگوری و زهره الفواد که در صفحه اوّل آن نوشته است: «دیوان الاول الموسوم به زهره الفواد من اشعار محمد جعفر بن الحسن نیشابور المتخلص بالعدیم» و در صفحه ۳۰۶ آمده است: «تمت تلك النسخة الموسومة بزهره الفواد من اشعار عديم العراقي سلمه الله الملك الباقي بيد اضعف عبدالله وقد فرغ عن ترقيمها في عشر الثاني من شهر شوال المكرم من سنة مائة و ثلاث و خمسين بعد الالف. ۱۱۵۳ هجری، و کلیات کلیم.

***

مَهرها، ترقیمه ها و عرض دیده ها در کتابخانه های مغول های تیموری

سید فرخ جلالی

بخش تاریخ دانشگاه اسلامی علیگره فرخ جلالی ابتدا به اهمیت کتابخانه های مغول های تیموری اشاره می کند و به نسخه خاص شاهنامه در لندن، که روی آن مَهر پنج پادشاه تیموری نقش بسته است و دستخط شاهجهان نیز در آن دیده می شود، می پردازد و با نشان دادن تصاویر آنها چگونگی انتقال این نسخه را به لندن بیان کرد و سپس به دیوان حافظ موجود در کتابخانه خدابخش و مروج الذهب مسعودی و نوشته ها و مَهرهای آنها

پرداختند. در پایان نوشته اند که کتابداران یا تحویل داران عهد مغولان تیموری فراوان هستند و آنها سه نوع سال را مورد استفاده قرار می دادند که عبارت اند از سنه جلوس و سنه هجری و سنه الهی. گاهی هر سه سال یاد و تا از این سال ها دیده می شود.

***

چند ترقیمه مهم

دکتر شریف حسین قاسمی

دکتر قاسمی اهمیت «ترقیمه و عرضداشت و مهر» را در نسخه شناسی متذکر می شود و برای ترقیمه اهمیت بیشتری قائل می گردد و درباره ترقیمه می نویسد:

معنی لغوی ترقیمه یا ترقیم کتابت کردن و آراستن و نقطه گذاشتن روی خط است، اما در اصطلاح نسخه نویسان و کاتبان ترقیمه عبارت است از عبارتی که کاتب پس از متن اصلی هر نسخه ای اضافه می کند. ترقیمه ها در واقع شناسنامه های نسخه های خطی هستند، اما در عین حال گاه به دلایلی در آنها به عمد تحریف و تصرف نیز به عمل آمده است، لذا اگر ترقیمه ها با دقت تمام مورد مطالعه قرار نگیرد می تواند گمراه کننده باشد که شده است.

سپس با ذکر این که ترقیمه هم در نثر دیده می شود و هم در نظم، به مطالب گوناگون موجود در ترقیمه ها اشاره کرده می نویسد که لازم نیست که در یک ترقیمه تمام اطلاعات موجود باشد. سپس به چند ترقیمه که باعث گمراهی شده است اشاره می کند و اهمیت ترقیمه ها را در فراهم آوردن اطلاعات گوناگون مورد تأکید قرار می دهد.

***

بررسی ویژه نسخه های خطی عربی / فارسی از دیدگاه مهرها و عرض دیده ها و ترقیمه های ثبت شده در آن

مهر الهی

علیگه

در صفحه ۱۷۰ تنها محورهای بحث مهر و عرض دیده و ترقیمه ذکر شده و از آن جمله

است (تحت عنوان ترقیمه) واژه ترقیمه از کی رواج پیدا کرد و ترقیمه درست است یا خاتمه و... و...

از قرار معلوم این مقاله به صورت سخنرانی و با ارائه تصاویر لازم ایراد گردید - در صفحه ۱۷۱- مطلبی تحت عنوان «دستخط شیخ سعدی» آمده است و مطلبی را که در صفحه عنوان نسخه خطی کشف مورد بحث قرار گرفته در صفحه ۱۷۳ نقل کرده در پایان این عبارت چنین آمده است: «... و کان هذا در شب پنجم جمادی الاول در سن شش صد و پنجاه و شش - و انا العبد الضعیف مصلح الدین المشتهر بالسعدی غفر الله و لوالدیه آمین» از صفحه ۱۷۴ تا ۱۸۲ تصاویر مهرها و ترقیمه ها و غیره چاپ شده است.

***

عرض دیده چیست؟

دکتر عطا خورشید

علیگه

نوشتن مطلبی راجع به عرض دیده بسیار دشوار است، زیرا در هیچ یک از منابع سندی درباره این اصطلاح رایج در کتابخانه های قدیم یافت نشده است و هیچ تعریفی هم درباره آن وجود ندارد که نشان بدهد منظور از آن چه بوده و کی نوشته می شد و آغاز آن از چه زمانی است؟ و آیا خود پادشاه آن را می نوشت یا کتابدار او؟

گاهی به جای «عرض دیده»، «ملاحظه شد» و «دیده شد» نیز می نوشتند، ولی اغلب از اصطلاح «عرض دیده» استفاده می نمودند. زیر عبارت «عرض دیده شد» کمتر امضا می کردند و به جای آن مهر می زدند. «عرض دیده» فقط بر روی کتاب های کتابخانه های سلطنتی مغول ها دیده می شود و در کتاب های کتابخانه های سلطنتی دیگر وجود ندارد؛ بنابراین به اثبات می رسد که این اصطلاح ویژه مغول ها بود.

«عرض دیده» را تا به حال در کتابداری مترادف تأیید موجودی Stock Verification می دانستند، اما نویسنده این مقاله با این نظر

مخالف است. به نظری این اصطلاح به معنای ثبت و ضبط دادن کتاب و مطالعه کردن خواننده است. در این مورد نکته مهم این است که چندین عرض دیده در یک روز در یک نسخه دیده می شود (لوايح جامی) و این امر به اثبات می رساند که این نشان یا علامت Stock Verification نیست، بلکه ثبت و ضبط مطالعه کنندگان است.

***

ترقیمه: اهمیت و سودمندی، در پرتو نسخه های خطی خدابخش

دکتر محمد عتیق الرحمن

کتابخانه خدابخش، پتته

ترقیمه واژه عربی است و معنی اصلی آن خاتمه کتاب است و در اردو به معنی کلمه انگلیسی colophon مورد استفاده قرار می گیرد. در تعریف آن محقق و دانشمند مشهور، اردو بابای اردو مولوی عبدالحق، در The Standard English Urdu Dictionary نوشته است: «نوشته آخر کتاب که در زمان قدیم مؤلف حالات خود و تألیف خود را می نوشت و اغلب نشان دهنده زبان آوری و انشای داری بود». حال آنکه این مطلب کاملاً نادرست است که در ترقیمه اغلب زبان آوری و انشاء پر داری مورد نظر بوده است. اگر بخواهیم تعریف درست ترقیمه را به دست آوریم می توان گفت که ترقیمه در واقع عبارت آخر کتاب است که در آن کاتب اوضاع و احوال و رویدادهای کتابت کتاب را تحریر می کند چه کاتب آن خود مؤلف باشد یا کسی دیگر.

ترقیمه در هر کتابی مطلبی مهم است چون به ما می گوید که نام کتاب چیست، با چه نامی شهرت دارد، نام مؤلف چیست، او با چه نامی معروف شده است، به چه خانواده ای تعلق دارد و اهل کجاست، اعتقاد مذهبی او چیست، کتاب کی، چه وقت، در چه روز و چه ماه و چه سالی نوشته شده، به دستور چه کسی و در خانه چه کسی نوشته شده، به نام چه کسی منسوب گردیده، به حضور چه کسی تقدیم

شده است و غیره. البته تمام این اطلاعات در تمام نسخه‌های خطی به طور یکسان یافت نمی‌شود.

تاریخ استفاده از ترقیمه بسیار قدیمی است. می‌گویند که نخستین بار آن را ابن مقله مورد استفاده قرار داده بود که خطاط معروف قرن چهارم هجری و ابداع کننده خط نسخ عربی است. این ترقیمه در پایان یک نسخه خطی که در کتابخانه رضای رام پور نگهداری می‌شود، دیده می‌شود، پس از آن نسخه‌ای دیگر به نام الرسالة القشیریه پیدا می‌شود که در اوایل قرن پنجم هجری (۴۳۸ هـ.) کتابت شده است. این رساله تألیف عارف مشهور، شیخ ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن القشیری (متوفی ۴۶۵ هـ.) است. این نسخه در کتابخانه خدابخش پتنه نگهداری می‌شود و قدیمی‌ترین نسخه خطی کتابخانه است. در پایان آن عبارت ترقیمه دیده می‌شود و از آن روشن می‌گردد که در سال ۴۳۸ هـ. کتابت شده است. عبارت ترقیمه چنین است:

«قد نجزلنا املاء هذه الرسالة في اوائل سنة ثمان و ثلاثين اربع مائة نسال الله الكرم له لان يجعلها علينا حجة».

علاوه بر این صد هانسخه خطی عربی و فارسی و اردو متعلق به زمان‌های مختلف محفوظ است که از مطالعه آنها در می‌یابیم که در قدیم ترقیمه به چه صورت‌هایی مورد استفاده قرار می‌گرفت و چه نوع اطلاعاتی در آنها فراهم می‌گردید.

دکتر عتیق الرحمن برای مثال در این مورد نسخه‌های خطی عربی الجزء الثالث لسنن ابی داؤد و شواهد التوضیح و التصحیح لمشکلات الجامع الصحیح و الذیل الالائی المصنوعه و التکت البدیعات و کتاب التیسیر فی قرآة السبعه و نسخه‌های خطی فارسی تاریخ ابوالخیر خانی و مختار نامه و دیوان بلدر چاچ و حسین شاهی و فهرست صحیح صادق و نسخه‌های خطی ترکی ترجمه رشحات عین الحیات و رساله مناسک حج و اوضح المسالک الی معرفة البلدان و الممالک و نسخه‌های خطی اردوی مثنوی

سوز و سلاز و مثنوی لیلی و مجنون را معرفی می‌کند و ترقیمه‌های آنها را که حاوی اطلاعات کوناگونی است نقل می‌کند.

* * *

ترقیمه و سودمندی آن، در پرتو نسخه‌های خطی خانقاه عمادیه

مصباح الحق عمادی

کتابخانه خدابخش، پتنه

همان گونه که موضوع، مؤلف، زبان، نایاب یا کمیاب بودن یک نسخه خطی در میزان اهمیت آن مؤثر است، ترقیمه نیز در این مورد سهم بسزایی دارد. ترقیمه در واقع اطلاع خاتمه کتاب است که ممکن است فقط به صورت "تمت"، "تم تم تم" و این گونه واژه‌های کوتاه و مختصر باشد و یادآور آن یک اطلاع یا اطلاعات بیشتری در یک یا چند جمله آمده باشد و گاهی ممکن است به اندازه یک صفحه طولانی باشد. در ترقیمه، نام کتاب، تاریخ و سال کتابت و نام کاتب و غیره ذکر می‌شود و برخی اوقات از ترقیمه‌ای که اطلاعات مفصل یا فراوان را فراهم می‌کند، اهمیت نسخه خطی روشن می‌شود.

برخی اوقات ورق اوک یا چند ورق آغازین نسخه خطی مفقود است یا در مقدمه، نام کتاب نیامده و در صفحه عنوان نیز نام کتاب وجود ندارد و در این صورت کتاب از نامی که در ترقیمه نوشته شده شناخته می‌شود.

وی سپس ترقیمه‌های نسخه‌های خطی مثنوی مولوی و شرح هدایة الحکمه المشهوره به میبذی و مجموع خانی و سبحة الابرار و حاشیه عبدالکریم بر شرح عقاید نسفی و وافیه فی حل مشکلات الشافیه یعنی شرح جاربردی از احمد بن حسن جاربردی و شواهد النبوة مولانا عبدالرحمن جامی و نسخه سراجی و شرح قصائد سبعة معلقه مضبوط در کتابخانه خانقاه عمادیه واقع در منگل تالاب پتنه را مورد بررسی قرار می‌دهد در پایان توصیه می‌کند که: متخصصان این فن می‌بایست بیشتر

توجه کنند و در این باب قواعد و ضوابطی را مشخص سازند و انواع ترقیمه‌ها را تعیین کنند تا حداکثر استفاده از آنها به عمل آید.

* * *

شواهد تاریخی در ترقیمه‌های نسخه‌های خطی خدابخش

دکتر افتخار احمد مدنی

کتابخانه خدابخش

نگارنده این مقاله مختصر ابتدا اهمیت ترقیمه‌ها را از نظر ذکر برخی وقایع زمان کتابت بیان می‌کند و سپس ترقیمه‌های رساله قوافی تألیف مولوی محمد سعد و شرح یوسف و زلیخا تألیف محمد سعد و ظفرنامه فتح کانگره و مثنوی نل دمن تألیف فیضی را که دارای اطلاعات تاریخی است نقل می‌کند و تصویر آنها را نیز ارائه می‌دهد.

* * *

مثنوی خسرو و شیرین از میرزا جعفر بیگ

محمد بدرالدین

کتابخانه خدابخش

نویسنده مقاله مثنوی خسرو و شیرین به شماره HL 530 / cat. 274 را مورد بررسی قرار می‌دهد و اظهار می‌دارد که با وجود آنکه مطالب زیر در صفحه عنوان ذکر شده، اما فهرست نویس به هیچ یک از آنها توجه نکرده و این اطلاعات را در فهرست خود نیاورده است.

مُهر: فدوی فاضل خان خانه زاد بادشاه

عالمگیر غازی

سال: ۱۱۱۳ هـ. / ۱۱۳۳ هـ.

قیمت: پنجاه روپیه.

دیگر: امضای ملامحمد حسین کشمیری (د. ۱۰۲۰ هـ. / ۱۶۴۰ م.) که اکبر به وی لقب «زرین رقم» داده بود و ایشان شاگرد مولانا عبدالعزیز است و در هنر خوشنویسی از استاد نیز گوی سبقت ربوده است.

کتابت: مریدخان در هشتم رمضان المبارک یکہزار و یکصد و پنجاہ ہجری (۱۱۵۰ھ) نوشته بود.

سال تالیف:

شدم در مثنوی دنبال تاریخ

ہزار نوزده شد سال تاریخ

۱۰۱۹

در پایان چند رباعی شاه عالم بادشاہ غازی است.

سپس جناب آقای بدرالدین مطالب دیگر را کہ در نسخہ خطی علاوہ بر متن اصلی کتاب آمدہ بیان می کند تا علاوہ بر مہرہا، عرض دیدہ ہا و ترقیمہ ہا بہ تمام نوشتہ ہا توجہ شود.

* * *

یک نسخہ مہم مآثر رحیمی

محمد شاہجہان قاسمی

کتابخانہ خدابخش

این نسخہ خطی در کتابخانہ خدابخش بہ شمارہ HL. 248 موجود است.

مؤلف: عبدالباقی نھاوندی

تولد: ۹۷۸ھ.

سال تالیف: ۱۰۲۵ھ.

جزئیات صفحہ عنوان: عرض دیدہ ۱۴ شعبان موجود است (۱۴ شعبان ۱۰۶۹ھ. دیدہ شد) مہرہا خواندہ شدہ است، اما باسعی و کوشش چند مہر بہ صورت زیر خواندہ شدند. مہر طرف راست عرض دیدہ، عبدالغفار.

چند عبارت:

• الاول (ربیع یا جمادی) سنہ ۳ از وجود منعم بیگ تحویل مراد بیگ شد.

• ۲۷ رجب سنہ ۴ از وجود مراد بیگ تحویل اعظم بیگ شد.

• تذکرہ مآثر رحیمی بہ تاریخ ششم ربیع الاول ۱۲۶۳ھ. کمال رسید.

• مہر سرخ از بالاسومی (۱۲۶۲ھ. خاتم احمد علی سلطان عالم بابت نور و اتافروغ افتاد).

• ۱۱ ذی قعدہ سنہ ۳... عرض دیدہ.

• ۴ ربیع الاول ہج احد از اعظم بیگ تحویل مسحور شد.

• اللہ اکبر مآثر رحیمی داخل کتب امام

اللہ مخاطب... رادخان فیروز جنگ بن نواب مستطاب گردون و قار مہابت خان بہادر سپہ سالار شد عفی اللہ عنہما.

• ۶ صفر سنہ ۳۷ عرض دیدہ مہر (شاہجہان... خان)

آغاز: «دوازده سطر اوک کرم خورده و سطر سیزدهم بدین صورت آغاز می شود: درین کسادی بازار سخن در کنار مہر و محبت گرفته منظور نظر تربیت و اشفاقش گردانند در ظل مرحمت سخن».

پایان: «خاموشی گزیدم و سکوت پیش ساختم و مابقی را برقم در آوردنم حاجب است. از آن ہنر پیشہ فصاحت و بلاغت اندیشہ... داشتم. امیدوار بہ درگاہ الہی است کہ نام نامی و دولت باقی این سپہ سالار نامدار و فرزندان کامگار و این نسخہ نامی گرامی تا قام قیامت بر روی روزگار پایندہ باد».

سپس نگارندہ مقالہ تحت عنوان «مختصری درباره آنان کہ این نسخہ در تحویل شان بود» شرح حال امان اللہ خان و مہابت خان خان خانان سپہ سالار و منعم بیگ معروف بہ منعم خان خانان بہادر شاہی و اعظم بیگ = اعظم خان میر محمد باقر معروف بہ ازادت خان را بہ اختصار نوشتہ است.

* * *

چند عرض دیدہ، چند مہر و چند ترقیمہ، بدون معرفی

پروفیسور حکیم سید ظل الرحمن

دانشگاہ اسلامی علیگرہ

در این قسمت عنوان «چند عرض دیدہ، چند مہر و چند ترقیمہ بدون معرفی» از پروفیسور حکیم سید ظل الرحمن آمدہ کہ تمام صفحہ را گرفته است. صفحہ بعد (۲۲۸) نیز سفید است و از صفحہ ۲۲۹ تا ۳۰۲ زیر اکس ترقیمہ ہا و عرض دیدہ ہا و مہرہا در نسخہ ہای خطی آمدہ کہ بہ نظر می رسد این نسخہ ہا متعلق بہ کتابخانہ شخصی خود پروفیسور حکیم سید ظل الرحمن باشد. این زیر اکس ہا مربوط بہ کتاب ہای عربی و فارسی وارد است.

* * *

از صفحہ ۳۰۳ مباحثات سمینار عرض دیدہ را نوشتہ اند کہ نخست سخنرانی شادروان دکتر اکبر علی خان است کہ ضمن سخنان خود می گوید: «تاجانی کہ من یاد دارم قدیمی ترین ترقیمہ از خوشنویس مشہور و ابداع کنندہ خط نسخ این مقلہ بغدادی است کہ در سال ۹۳۹ھ. درگذشت. این ترقیمہ در پایان قرآنی کہ وی کتابت کردہ است دیدہ می شود. این ترقیمہ در دو بخش است. در بخش اوک فقط «عمر این مقلہ» نوشتہ شدہ است و در بخش دوم کہ در دو صفحہ است حمد و نعت و صلوة و سلام و دعا برای کاتب... و سپس ثبت تاریخ با ترقیمہ شروع می شود و خوشنویس بزرگ این بواب در نسخہ قرآن کریم کہ بہ چاپ رسیدہ تاریخ را نوشتہ است و نام خود را نیز بیان کردہ است...»

در قسمت بحث و مباحثات راجع بہ مقالات مختلف بیشتر درباره تعیین اصطلاحات برای ترقیمہ و روشن کردن مسائل عرض دیدہ و مہرہا و همچنین مسائل دیگر مربوط بہ نسخہ شناسی پرسش ہایی بہ عمل آمد و پاسخ ہایی دادہ شد کہ بسیار مفصل است و در اینجا فقط بہ ذکر کوتاہ آنها و برخی از نکات می پردازم. در «بحث راجع بہ مقالات آقایان دکتر سید امیر حسن عابدی و دکتر علی اکبر خان و دکتر انصار اللہ» آقای دکتر عطا خورشید سال وفات ابن مقلہ را کہ ۹۳۹ھ. گفتہ شد نادرست خواندند و گفتند کہ اگر ترقیمہ ابن مقلہ بہ فارسی باشد اشکالی نیست و گرنہ سہ چہار قرن پیش از آن نیز ترقیمہ وجود داشت. آقای دکتر علی اکبر خان در پاسخ گفتند کہ اشتباہا ہجری گفتہ شدہ و سال وفات او ۹۳۹م. است.

در «بحث راجع بہ مقالہ ہای دکتر عطا خورشید» راجع بہ اصطلاح ترقیمہ بحث کردند. پیشنہادہا مختلف بود و پروفیسور محفوظ الکریم المعصومی طی اظهارات خود گفتند: «امکان ندارد کہ واژہ ترقیمہ را در نسخہ ہای خطی پیدا کنیم، چون این

کلمه پنجاه شصت سال است که به وجود آمده. اگر کاتب تاریخی نوشته است که تاریخ لکتاب آنسوخه خود را بگوید، برای مشخص کردن نوشته کاتب، موافق ایم که ختام کتاب یا ختام الکتابه مورد استفاده قرار گیرد. آقای عبدالصمدخان گفتند که در کتابخانه مرکز تحقیقات اردو اصطلاحات «ابتدائیه و خاتمه» مورد استفاده قرار می گیرد. آقای دکتر علی اکبرخان گفتند: «... اگر فهرست کتاب های عربی تهیه کنید و جزئیات آن به عبارت باشد ختام کتاب نوشته شود یا برای فارسی هر واژه این زبان که این مفهوم را بهتر بیان کند و یا واژه ای که فهرست نویسندگان فارسی بیشتر مورد استفاده قرار داده اند...»

(این اظهارات در پاسخ سؤال دکتر عابد رضا بیدار بیان شد که پرسیدند که برای اصطلاح colophon در زبان اردو چه اصطلاحی مناسب خواهد بود؟)

در «بحث راجع به مقاله های مهرالهی و مقالات آقای دکتر عبدالباری و آقای دکتر شریف حسین قاسمی» از آقای دکتر قاسمی خواستند که مثال ترقیمه منظوم را ارایه کنند و ایشان در پاسخ این مثال را خواندند:

همچنان دل در تحریر مست بود

گاه اندر حمد و گاهی در درود

حق تعالی از مدد درها گشاد

اتفاقم ختم این نسخه فتاد

شد بدست خسرو این نسخه تمام

روز بست و پنجم از ماه صیام

خسرو گوینده آن فخر دین

خادم بیچاره بی کبر و کین

سال اندر بست و هفت و هفتصد

بود چون این دولت آمد بصد

گفت عطار از همه مردان سخن

گر تو مردی هم بخیرش یاد کن

جان او از نور حق آسوده باد

نام او در آسمان بستوده باد

سپس «بحث درباره مقالات دکتر افتخار

احمد مدنی و دکتر اعجاز حسین» و «بحث درباره مقالات دکتر عتیق الرحمن و آقای

شایسته خان و آقای شاهجهان قاسمی» و «بحث درباره مقاله پروفیسور حکیم ظل الرحمن» (در این مجموعه مقاله ای ندارند گویا یا ارائه زیراکس های نسخه هاسخترانی کرده باشند) به عمل آمد و دکتر عابدی به پروفیسور حکیم ظل الرحمن پیشنهاد کرد که فهرست نسخه های خطی شان را حداقل به زبان اردو منتشر نمایند.

در پایان بحثی درباره مقاله ابومحفوظ الکریم المعصومی انجام گرفت و همچنین درباره سخنرانی آقای دکتر ضیاء الدین دیسانی مباحثه ای به عمل آمد و دکتر دیسانی به طور مفصل درباره مسائل گوناگون موضوع سمینار سخنرانی کردند و گفتند که عرض دیده زیاد اهمیت ندارد، مهرها اهمیت دارد و ترقیمه ها اهمیت بیشتر. ضمناً اعلام کردند که فهرست سالار جنگ به معنی حقیقی فهرست توضیحی است.

***

● مقالات به زبان انگلیسی

در این بخش پس از عنوان و فهرست به زبان انگلیسی چهار مقاله انگلیسی درج شده که خلاصه آن را در زیر می آوریم:

۱. عرض دیده ها و ترقیمه ها و مهرها (از ص ۱ تا ۶۷)

پروفیسور نوالحسن خان و دکتر عطا خورشید و دکتر شایسته خان

ترقیمه ها: ترقیمه آخرین قسمت نسخه خطی است که درباره پایان یافتن متن اطلاع می دهد. معمولاً بسیار کوتاه است مانند تم تم تم (که اختصار تم است). و گاهی شرحی کامل درباره نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ کتابت و مکان و زمان کتابت می آورد.

برخی اوقات کاتب یکی از ابیات زیر را می نویسد که استنباط می شود آخرین کلمه است یعنی کتاب اکنون به پایان رسیده است: [در اینجا هشت بیت فارسی را که

معمولاً مورد استفاده قرار می گیرد، نقل کرده اند] ترقیمه در نسخه شناسی نقش مهمی دارد. این منبع اصلی است که اهمیت و ارزش نسخه خاصی را بازگو می کند. علاوه بر این ترقیمه اصیل و جعلی بودن نسخه ای را نشان می دهد.

سپس با آوردن مثال هایی به این نکته اشاره می کنند که ترقیمه ها گاهی اطلاعات مهم تاریخی را در اختیار می گذارند و گاهی تاریخ های هجری و میلادی و غیره را با هم ذکر می کنند. گاهی برای بالا بردن اهمیت و ارزش نسخه ترقیمه ای به دروغ به نام کاتبان مشهور نوشته می شد.

در ادامه به این نکته اشاره می کنند که «قبل از قرن نهم هجری تاریخ استساخ نسخه را به اعداد عربی نمی نوشتند و کاتب به جای اعداد کلمات را به کار می برد و پس از قرن دهم هجری تاریخ ها به اعداد ظاهر می شود.» مهرها: درست معلوم نیست که استفاده

از مهرها در چه زمانی آغاز شد. واژه «مهر سلیمانی» نشان می دهد که این واژه از زمان حضرت سلیمان (ع) رواج یافت. در صدر اسلام در برخی از کشورها به استثنای کشورهای عرب مهر مورد استفاده بود و معمولاً به جای امضا از مهر استفاده می کردند. بنا به روایت بخاری هنگامی که حضرت محمد (ص) نامه ای برای امپراتور روم نوشت، به ایشان گفتند که اگر روی آن مهری نباشد، به نامه توجه نخواهد شد. بنابراین حضرت محمد (ص) فرمودند که خاتم (انگشتر) نقره بسازند و در آن حک شده بود «محمد رسول الله». این نخستین مهر تاریخ اسلام بود.

سپس با اشاره به هنر مهرشناسی "Sigillography" که تاکنون در هند به وجود نیامده به استفاده از مهرهای گوناگون به وسیله پادشاهان مغولی و درباریان و دیگران اشاره می کنند و از صفحه ۷ تا ۶۷ عکس هایی از ترقیمه و مهرها را به زبان فارسی و عربی به چاپ رسانده اند.

***

۲. مقاله‌ای درباره ترقیمه‌ها، مهرها، عرض دیده‌ها و دیگر یادداشت‌های مربوط به نسخه‌های خطی فارسی-عربی^۲

پروفسور ابو محفوظ الکریم معصومی وی به اطلاعاتی که معمولاً در ترقیمه‌ها دیده می‌شود اشاره می‌کند و در مورد colophon می‌نویسد که آن را به عربی و فارسی «ختم یا خاتمه» و گاهی «ترقیمه» می‌نامند. اگر چه وجود ترقیمه لازم نیست اما به دلایل گوناگون در ارزیابی نسخه خطی بسیار کمک می‌کند.

سپس دو ترقیمه عربی را از دو مؤلف عربی هندی یعنی ملا احمد جیون مؤلف التفسیر الاحمدیه و سید مرتضی زبیدی مؤلف تاج العروس را که حاوی اطلاعات بسیاری هستند با ترجمه انگلیسی آنها نقل می‌کند. **مُهرها:** Seal یا خاتم در عربی و مهر در فارسی رابطه نسخه خطی را با کسی که در مهر ذکر شده نشان می‌دهد. نسخه‌هایی که دارای مهر هستند اطلاعات فراوانی را درباره ذوق ادبی مالکان آنها و حتی کسانی که آنها را امانت گرفته بوده اند فراهم می‌کند. عرض دیده: درباره این اصطلاح می‌توان گفت که بخش اول آن یعنی "عرض" به معنی بررسی کتاب است؛ این بخش با ترکیب با بخش دوم یعنی "دیده" بر مراجعه و مطالعه در همان نسخه و شاید تأیید و تصدیق عینی آن در زمان‌های مختلف دلالت می‌کند.

ما اغلب با اصطلاح «عرض دیده» یا بدون آن اصطلاح دیگر «تحویل شده» را با نام شخصی می‌بینیم. این به روشنی نوع خاصی از نظام تقاضا و سپس دریافت کتاب را به دست فرد مسئول نشان می‌دهد. در اینجا باید خاطر نشان کرد که این گونه نظام ثبت به نظر می‌رسد که حتی خارج از هند نیز وجود داشته است.

سپس به نسخه نادر خطی دیوان حافظ محفوظ در کتابخانه خدابخش اشاره می‌شود و دو یادداشت کوتاه عرض دیده

مربوط به عهد سلطان حسین میرزا بایقرا را که در صفحه آخر آن آمده ذکر می‌گردد که عبارت است از:

(۱) ۱۷ محرم سنة ۱۴ عرض دیده تحویل سهیل شد.

(۲) سلطان حسین میرزا بایقرا، ۶ شعبان سنة ۱۸ تحویل سهیل شد.

... سال چهاردهم جلوس سلطان بایقرا برابر است با ۸۸۶ هجری...

پس از آن در مورد یادداشت‌های دیگر در نسخه‌های خطی خاطر نشان می‌سازند که این یادداشت‌ها را می‌توان به سه نوع تقسیم بندی کرد:

۱. گواهی نامه تدریس که اجازه یا السماع نامیده می‌شود.

۲. یادداشت حاکی از خرید کتاب یا استنساخ همان نسخه برای فردی مشخص.

۳. عبارت‌های مبهم یا مرموز که می‌تواند درباره طرز فکر دوستاناران کتاب اطلاعاتی بدهد.

در پایان نمونه‌هایی از ترقیمه و عرض دیده و غیره را از یک نسخه بسیار باشکوه و زیبای قرآن مجید محفوظ در کتابخانه انجمن آسیایی کلکته نقل می‌کند و سپس نتیجه می‌گیرد که بر اساس شواهد مذکور به نظر می‌رسد که این نسخه زیبای قرآن مجید برای تلاوت شخصی عبدالرحیم خان خانان کتابت شده است.

* * *

بررسی نسخه‌های خطی - ترقیمه‌ها و عرض دیده‌ها و مهرها^۳

دکتر رحمت علی خان خازن نسخه‌های خطی موزه سالار جنگ خوشبختانه تنها کتابخانه موزه سالار جنگ در حیدرآباد بیش از یکصد و پنجاه نسخه خطی عربی و فارسی و اردو با مهرها و ترقیمه‌های مهم و دست خط‌های تاریخ دار دارد. از دیدگاه ترقیمه‌ها، دست خط‌ها و مهرها با ارزش ترین نسخه

خطی کتابخانه قرآن مجیدی است که کاتب مشهور، یاقوت المستعصمی در ۶۸۷ هـ/ ۱۲۸۸ م. آن را استنساخ کرده است و در ۱۲۰۳ هـ/ ۱۶۱۴ (۱۰۱۳) م. به طریقی به کتابخانه سلطنتی امپراتور مغولی «جهانگیر» رسید. این نسخه سفر خود را ادامه داده پیش افراد مختلف بود و بالاخره به کتابخانه سالار جنگ سوّم رسید. آقای دکتر رحمت علی خان سپس چند نسخه خطی قرآن مجید را معرفی می‌کند و اشاره می‌نماید که روی یکی از نسخه‌های نفیس قرآن مجید پنج عرض دیده موجود است. برخی از نوشته‌ها یا یادداشت‌ها قیمت نسخه خطی را در قرون هفدهم و هجدهم میلادی نشان می‌دهند. ایشان به سفر تاریخی نسخه‌های خطی متعددی اشاره می‌کنند و از آن جمله است:

• تفسیر مشهور قرآن کریم ابوالقاسم جارالله محمود که امین الرحمن گجراتی در ۱۰۲۹ هـ/ ۱۶۱۹ م. آن را استنساخ کرده است.

• چند نسخه عربی و فارسی از شاه میرزا محمد هادی حسینی صفوی که وارد کتابخانه سالار جنگ شد.

• نسخه با ارزش لمعة التفتیح عبدالحق دهلوی که در اندازه بزرگ و روی کاغذ قاسم بیگی کتابت شده است.

• فصول الاحکام جمال الدین سمرقندی به زبان عربی متعلق به قرن ۸ هجری/ ۱۴ میلادی.

• تفسیر شیعی قرآن مجید از عبدالعلی الهویزی (که کمال حسینی آن را در سال ۱۰۹۰ هـ/ ۱۶۷۹ م. در دو جلد استنساخ کرده است).

• چندین نسخه حدیث امامیه به خط خود مؤلف تحت عنوان کتاب من لایحضره الفقیه و مهم‌ترین آنها نسخه‌ای است که نخست محمد شریف جیلانی در ۱۰۹۸ هـ/ ۱۶۷۸ م. در مکه استنساخ کرده است، اما در سال ۱۰۹۸ هـ/ ۱۶۸۷ م. جعفر بیگ اسنادی بر آن افزود.

• کتاب فقه شیعی تنظیم الاحکام

2. A Discourse on Colophons, Seals, Arzdeedas and other relative notes found in Perso-Arabic Codices.

3. A Study of the Manuscripts - Colophons, Arzdeedas and Seals.

• کتاب فقه شیعی مدارج الاحکام فی شرح شرایع الاسلام از بهاء الدین جزایری

• المختصر النافع به خط فارسی تألیف ۱۰۳۰ هـ / ۱۶۹۰ م.

• یک نسخه کتاب دعای شیعی تحت عنوان صحیفه الثانیه تألیف و کتابت محمد الانیلی در استرآباد در ۱۰۷۶ هـ / ۱۶۶۵ م.

در بخش فارسی، مهم ترین نسخه، نسخه‌ای است اصیل از روضه‌المجین که مجموعه سه مثنوی عرفانی از شاعر مشهور فارسی است و آن را میرعلی هروی در بخارا در ۹۵۶ هـ / ۱۵۴۹ م. برای کتابخانه سلطنتی عبدالعزیز بهادر خان کتابت کرده بود. این نسخه خطی دارای بیست مینیاتور عالی مکتب نقاشی بخارا است.

• نسخه با ارزش دیگر نسخه خطی خمسه نظامی است که آن را فتح محمد بن مولانا صاحب در سال ۱۰۲۷ هـ / ۱۶۱۸ م. کتابت کرده و دارای یازده مینیاتور مکتب مغولی است.

• یک نسخه نادر و مصور شاهنامه که به گمان قوی در سمرقند و در اوایل قرن نهم هجری / پانزدهم میلادی استنساخ شده و در سال ۱۱۰۰ هـ / ۱۶۸۸ م. به هند رسیده است.

• نسخه زیبای حدیقه الحقیقه ثنایی به خط خوشنویس مشهور، سلطان علی

مشهدی، که در ۸۸۲ هـ / ۱۴۷۸ م. در هرات کتابت شده و در عهد شاهجهان به هند رسیده است.

• نسخه خطی اواخر قرن دهم هجری / شانزدهم میلادی خمسه نظامی پس از سال ۹۸۹ هـ / ۱۶۱۱ م.، در عهد محمد قطب شاه گولکنده، به هند جنوبی رسید.

• یک نسخه سلطنتی خلاصه الاخبار که آن را هدایت شیرازی در اواسط قرن دهم / شانزدهم استنساخ کرده بود در اوایل قرن یازدهم / هفدهم به هند جنوبی رسید.

• دو نسخه حبیب السیر و روضه الاحباب و تاریخ رشیدی و منتخب التواریخ بدایونی و تاریخ شاهجهان و عالمگیر و ...

* * *

برخی مهرها، ترقیمه‌ها و عرض دیده‌ها، بررسی نسخه‌های خطی انجمن آسیایی^۲

دکتر سید اعجاز حسین، بخش تاریخ مهرها و ترقیمه‌ها و عرض دیده‌ها اغلب در نسخه‌های خطی فارسی و گاهی نسخه‌های خطی عربی پیش از قرن هجدهم و قرن هجدهم یافت می‌شود. این نشان‌ها یا علامت‌ها در مطالعه نسخه‌های خطی یا نسخه‌شناسی از اهمیت بسیاری برخوردارند.

دکتر اعجاز حسین می‌نویسد که من به هشتصد نسخه خطی مراجعه کردم. نخست پانصد نسخه خطی را در کتابخانه مرکزی دانشگاه ویشوا بهارتی شانتی نیکیتان دیدم، اما تعداد کافی مهر و ترقیمه و عرض دیده را نیافتیم لذا پس از آن به انجمن آسیایی کلکته مراجعه کردم و سیصد نسخه خطی را نگاه کردم. از هشتصد نسخه خطی زیرا کس حدود هفتاد صفحه را گرفتیم و از آن تنها ۲۵ نسخه را برای این مقاله برگزیدیم. نگارنده سپس به معرفی مختصر نسخه‌های خطی مورد نظر و ذکر ترقیمه‌ها، مهرها و عرض دیده‌های آنها می‌پردازد. نگارنده مقاله متذکر می‌شود که نسخه‌های خطی قرن نوزدهم معمولاً دارای تاریخ بنگالی و هندی سمت یا فصلی هستند با تاریخ و سال هجری و عبارات مذکور در این گونه نسخه‌ها دیده نمی‌شود. دکتر اعجاز حسین در پایان در مورد عرض دیده‌های می‌نویسد که فقط در نسخه‌هایی دیده می‌شوند که وارد کتابخانه‌های پادشاهان مغولی و شاهزادگانشان یا امرای آنها و همچنین نوآبان شده‌اند. پس از هر عرض دیده مهر یا امضای کوچک نویسنده عرض دیده وجود دارد.

سید عبدالقادر هاشمی

4. Some Seals, Colophons And Arzdeedas A Study of Asiatic Society Mss.